

فضای صدور

جانشین سردبیر

چکیده

آشنایی با فضای صدور حدیث، سبب فهم دقیق‌تر و کامل‌تر مراد معصوم علیه السلام می‌گردد. روایات فقهی شیعه، در فضایی صادر شده‌اند که فرهنگ و باور اکثریت اهل سنت بر آن حاکم بوده است. آشنایی با قراین تأثیرگذار در فهم ظرافت‌های موجود در روایات فقهی شیعه، نیاز به آگاهی از روایات نبوی معتبر نزد اهل سنت، اقوال و آرای صحابه، تابعیان و عالمان دو سده نخست هجری دارد. جمع‌آوری این قراین سبب می‌شود که روایات تقیه‌ای نیز به‌گونه دقیق و کامل، شناخته و مشترکات گزاره‌های فقهی شیعه و سنی نیز معلوم گردد.

این مجموعه مشخص می‌کند که برخی از صحابه و تابعیان، در میان طبقه اول تا سوم عالمان اهل سنت در دو سده نخست هجری، فتاوایی همانند به روایات شیعی داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: اسباب صدور، تقیه، احادیث مشترک.

درآمد

فهم دقیق و کامل روایات صادره از معصومان علیهم السلام نیازمند آشنایی با دانش‌ها، مهارت‌ها و پیش‌نیازهایی است که بدون وجود آنها، دستیابی به مراد و مقصود ایشان کامل و همه‌جانبه نیست.

یکی از پیش‌نیازهای تأثیرگذار، شناسایی قرینه‌های موجود در دوره صدور روایت است. زمان صدور، مکان صدور و اسباب صدور حدیث از جمله قرینه‌های مهم و اثرگذار در فهم روایت است که در این نوشتار از مجموعه آنها با عنوان «فضای صدور حدیث» یاد می‌کنیم. فضای صدور روایت و انگیزه صدور آن، در اصطلاح محدثان کهن، «اسباب ورود حدیث»

نامیده می‌شود.

جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱ق) نگاشته‌ای با نام *اسباب ورود الحدیث یا اللمع فی اسباب ورود الحدیث* دارد که مشهورترین نوشته در این حوزه است. ابن حمزه حسینی حنفی (م ۱۱۲۰ق) نیز کتابی با عنوان *البيان والتعريف فی اسباب ورود الحدیث* نگاشته است. علوه بر نوشته‌های یاد شده، عالمان اهل سنت نگاشته‌های دیگری نیز در موضوع اسباب صدور حدیث داشته‌اند، ولی در نگاشته‌های عالمان شیعی تنها به مقاله «اسباب الحدیث النبوی فی التراث الامامی»^۱ می‌توان اشاره کرد. البته بسیاری از شارحان حدیث در مقام تبیین مراد معصوم علیه السلام، به جمع‌آوری قراین صدور روایت پرداخته‌اند و آن را اسباب صدور نام نهاده‌اند. در این نوشته، عنوان کهن «اسباب ورود حدیث» را کنار نهاده و عنوان «فضای صدور حدیث» را برگزیده‌ایم؛ زیرا واژه «اسباب صدور حدیث»، به ظاهر، تنها به سؤال راوی و یا نیاز او توجه دارد. بدین سبب، در نگاشته‌هایی این چنین، تنها متن کامل روایت، همراه با سؤال راوی و خواسته او تبیین می‌شود؛ در حالی که مراد از فضای صدور حدیث بسی گسترده‌تر و فراگیرتر است.

در این مقاله به بررسی «فضای صدور حدیث» و نیاز مبهم بدان در فهم مراد حدیث می‌پردازیم یا تا جایگاه این عنوان در مجموعه دانش فقه الحدیث و ساز و کار دستیابی بدان را در پیش دید مخاطبان قرار دهیم.

احادیث پیامبر و اهل بیت علیهم السلام در پاسخ به نیاز یا پرسشی خصوصی یا عمومی صادر شده و در فضایی در بردارنده قرینه‌های گوناگون حالی و مقالی، زمینه وجود یافته‌اند. گاه محیط سخن، در سیطره اعتقاد یا باور خاص و تحت نفوذ فرهنگ عمومی یا حاکم بوده است که معنایی ویژه از کلام پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام به ذهن مخاطب، منتقل می‌کرده است. روشن است که در این وضعیت، مخاطبان سخن معصوم علیه السلام از اطلاق یا عموم واژگان موجود در آن سخن یا روایت، معنایی متناسب با فضای فرهنگی موجود می‌فهمیده‌اند؛ گاه از فعل امر، برداشت جواز کرده و یا فعل نهی را امری اخلاقی و نه فقهی می‌دانستند؛ گاه روایتی را که به ظاهر در بردارنده قضیه‌ای حقیقی است، بریک مصداق خارجی حمل کرده و گاه از یک قضیه خارجی، عموم یا اطلاق حکم را برداشت می‌کردند؛ همچنان که گاه واژه مجمل یا مشترک موجود در روایت، در لایه‌های فرهنگ عمومی زمان خود، معنایی ویژه می‌یافته و برای مخاطبان موجود در آن فضا (مکان و زمان)، روشن و آشکار بوده است؛ در

۱. دو فصل نامه علوم الحدیث، شماره ۲، ص ۵۸ - ۱۰۶ و شماره ۴، ص ۴۵ - ۱۰۳.

حالی که این ویژگی‌ها برای مخاطبی که در فضایی متفاوت از آن محیط زندگی می‌کند، قابل فهم نیست.

مشابه این سخن در باره اسباب نزول آیات نیز مطرح شده است. در باره لزوم آشنایی با اسباب نزول آیات برخی ادعا کرده‌اند که:

لامتناع معرفة تفسیر الآیه و قصد سبیلها دون الوقوف علی قصتها و بیان نزولها؛^۲
آگاهی از تفسیر آیه و مراد از نزول آن بدون آگاهی از داستان آن و سبب نزول آن
غیر ممکن است.

اگرچه این سخن اغراق آمیز جلوه می‌کند، ولی در بردارنده بخشی از واقعیت نیز هست.

گزینه‌های فضای صدور

فضای صدور روایت ناظر به مجموعه‌ای در هم تنیده از باور و فرهنگ است که در این گزینه‌ها تبلور می‌یابد:

۱. پرسش / نقطه ثقل پرسش مخاطب

به این نمونه توجه کنید:

در روایتی از پیامبر ﷺ خطاب به ام سلمه آمده است:

استقرضی، فانه دین مقضی؛

قرض کن؛ زیرا قرض به سرعت ادا می‌شود.

ظاهر اطلاق این سخن، توصیه به قرض کردن در همه امور است؛ در حالی که سیره و سخن اهل بیت علیهم‌السلام با این شیوه موافق نیست. *پژوهش‌های قرآنی و مطالعات فرهنگی*
متن کامل روایت، مشکل موجود اطلاق این سخن را برطرف می‌کند:

جاء ام سلمه (رض) الی النبی ﷺ فقالت: یا رسول الله! یحضر الاضحی، و لیس عندی
ثمن الاضحیة، فاستقرض واضحی؟ قال: فاستقرضی، فانه دین مقضی؛^۳

ام سلمه - همسر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم - نزد ایشان آمد و گفت: ای رسول خدا، عید قربان
نزدیک است و من پولی برای خرید قربانی ندارم. آیا پولی قرض گرفته و عمل
قربانی کردن را انجام دهم؟ پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: [آری برای قربانی کردن] پولی قرض

۲. اسباب النزول، ص ۴.

۳. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۴۸۹، ش ۳۰۴۵.

کن که این دینی است که زود ادا می شود.

۲. نیاز مخاطب / جامعه

توصیه به دنیا گریزی و زهدگرایی در سخنان امیر مؤمنان علیه السلام فراوان است، در حالی که این گونه توصیه در کلمات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به این شدت و فراوانی نیست. برخی از مغرضان، ترغیب فراوان عدم اعتناد به دنیا را در نهج البلاغه قرینه عدم اعتماد بر آن دانسته و گفته اند:

این شیوه، پیشینه ای در سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله ندارد و بر ساخته صوفیان و یا راهبان دنیا گریز است.^۴

آنان توجه نداشته اند که وضعیت معیشتی مردم در روزگار پیامبر صلی الله علیه و آله همراه با سختی و فلاکت بوده و زمینه و نیاز به توصیه به دنیا گریزی وجود نداشته است؛ در حالی که در دوره پس از پیامبر و دستیابی مسلمانان به فتوحات و غنایم پدید آمده، جامعه اسلامی به سوی دنیا گریزی و تضاد طبقاتی پیش رفت؛ به گونه ای که اصحاب فقیر و متوسط دوره پیشین به ثروتمندانی دنیا طلب تبدیل شدند. در این حال، نیاز جامعه و مخاطبان امیر مؤمنان آن بود که از این رویکرد جدید پرهیز داده شوند تا حالت سکون و آرامش جامعه همانند دوره پیامبر صلی الله علیه و آله شود.

۳. پیش فرض ذهنی مخاطب / جامعه

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به اصحاب خود می فرمود:

غیروا الشیب ولا تشبهوا بالیهود؛

ریش و موی سر سپید خود را تغییر دهید و همانند یهودیان نباشید.

امیر مؤمنان علیه السلام در تبیین این سخن نبوی فرموده است:

أما قال صلی الله علیه و آله ذلک، والدین قل، فاما الان وقد اتسع نطاقه و ضرب بجرانه، فامرؤ و ما اختار.^۵

پیامبر - که درود خدا بر او باد - در دوره ای این سخن را فرمود که مردان دین اندک بودند؛ ولی اکنون که میدان اسلام فراخ شده و دعوت آن به همه جا رسیده است، هر کس آن کند که خواهد.

۴. رک: مع المشککین فی نهج البلاغه، ص ۱۳۱ - ۱۳۳.

۵. نهج البلاغه، حکمت ۱۷.

سخن امیر مؤمنان ناظر بدان است که در دوره نخست اسلام و در مدینه، سپیدی ریش علامت و نماد یهودیان محسوب می شده است. از این رو، پیامبر ﷺ آن را ناپسند دانسته اند تا شمار مسلمانان فراوان جلوه کند؛ نه آن که تصویر و هیئت یهودیان پر شمار باشد. ولی اکنون که وضعیت تغییر کرده و اسلام گسترش یافته و این نماد برچیده شده است، هر کس آن کند که می خواهد.

۴. عرف و عادت فراگیر مردمان / شهر / منطقه

پیامبر اکرم ﷺ خطاب به اصحاب خود فرموده است:

استعینوا بالنسل؛^۶

از نسل یاری جوید.

همچنین در حدیثی دیگر آمده است:

نهی النبی ﷺ عن الاختصار فی الصلاة.^۷

مراد از «نسل» و «اختصار» در روزگار ما معنایی متفاوت با زمان صدور یافته است و مراد پیامبر ﷺ تنها از راه شناخت عرف و عادت مردمان آن دوران به دست می آید. برخی گفته اند که مراد از اختصار، دست نهادن بر لگن خاصره است.^۸ نسل نیز به معنای حرکت تند و باشتاب است.

افزون بر موارد گفته شده، توجه به نکات دیگری نیز در شناخت فضای صدور روایات لازم است که موارد ذیل از این جمله اند:

۵. باورهای غالب در میان جامعه

۶. ارتکازات و ذهنیت های فردی / اجتماعی

۷. نظام حاکم و فرهنگ حکومتی

۸. تمایلات و سلیق مخاطب

۹. تمایلات جامعه، نظام حاکم

۱۰. امکان / عدم امکان پاسخ گویی صریح از جانب معصوم ﷺ

توجه بدین نکات، ضرورت جست و جوی دقیق در باره فضای فرهنگی، اجتماعی و

۶. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۹۵، ش ۲۵۰۲.

۷. صحیح ابن خزیمه، ج ۲، ص ۵۶.

۸. فتح الباری، ج ۳، ص ۷۱.

سیاسی حاکم بر جامعه در زمان صدور را اثبات می‌کند.

آثار آگاهی از فضای صدور

آگاهی از فضای صدور، آثار و پیامدهای علمی و معرفتی در گستره معرفت‌افزایی پژوهشگر دارد. برخی از آثار از این قرار است:

۱. فهم برتر

نخستین اثر آگاهی از فضای صدور حدیث، امکان تغییر زاویه دید مخاطب است؛ برای نمونه، اطلاق روایت «الجارق قبل الدار»^۹ و «الجار ثم الدار»^{۱۰} را به گونه‌ای دیگر بفهمد. ظاهراً این گروه از روایات، بدون توجه به فضای صدور آن، شمول و اطلاق آن نسبت به همه زمان‌ها و مکان‌هاست؛ یعنی در همه حال و نسبت به همه کس، همسایه بردیگران مقدم است؛ حتی اگر شخص مورد نظر، همسر، فرزند و یا پدر و مادر او هم باشند، در مرتبه‌ای پس از همسایه قرار می‌گیرند. این برداشت با روایات فراوانی که افراد واجب‌النفقه را مشخص کرده‌اند، در تعارض است.^{۱۱} روایاتی که مقدم داشتن ارحام بردیگران را در همه امور حتی کمک مالی مطرح کرده‌اند^{۱۲} نیز با این روایات تعارض دارند.

آیا اطلاق روایات تقدیم همسایه بردیگران این موارد را برمی‌تابد؟

فضای صدور این گونه روایات معلوم می‌کند که اطلاق برداشت شده از روایت، تمام نیست؛ زیرا در باره شناسایی همسایه قبل از خرید خانه وارد شده است که موضوعی متمایز از اطلاق موجود در ظاهر روایت است.^{۱۳} و یا در باره مقدم داشتن همسایه در دعا کردن نسبت به دیگران است.^{۱۴}

احتمالات دیگری نیز در فهم فضای صدور برداشته‌های ما تأثیرگذار است. گاه فضای صدور، روایات تقیه‌ای را معلوم و حجیت آن را برای دوره‌های غیر از زمان صدور مخدوش می‌کند و گاه روایتی را که بر تقیه حمل شده است، به روایت واقع‌نما تبدیل می‌کند و بدان

۹. الکافی، ج ۸، ص ۲۴؛ نهج البلاغه، خطبه ۳۱.

۱۰. الاختصاص، ص ۳۳۷.

۱۱. الکافی، ج ۳، ص ۵۵۲؛ وسائل الشیعة، ج ۹، ص ۲۴۰ - ۲۴۵.

۱۲. الکافی، ج ۴، ص ۲۶.

۱۳. الجعفریات، ص ۱۶۴؛ مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۲۰۹؛ مسند الشهاب، ص ۳۱۹، شماره ۵۱۲؛ وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۱۱۰.

- ۱۱۳ -

۱۴. علل الشرایع، ج ۱، ص ۱۸۲؛ روضة الواعظین، ص ۳۲۹.

حجیت می بخشد؛ همچنان که ممکن است گستردگی روایات «الجهر بیسم الله الرحمن الرحیم»^{۱۵} را محدود کرده و آن را منحصر به نمازهای جهری (یعنی نمازهای صبح و مغرب و عشا) کند و یا معنایی دیگر برای روایت «المیت یعذب بیکاء اهله»^{۱۶} پدید آورد یا مدعای روایت «لا ضرر و لا ضرار»^{۱۷} را تبیین و آن را به امری حکومتی تبدیل کند و مراد از سخن امیر المؤمنین در باره انتخاب اکثریت، «فان اجتمعوا علی رجل و سموه اماماً کان ذلک لله رضا»^{۱۸} را توضیح دهد.

اکنون موضوع بحث را محدودتر کرده و به بررسی فضای صدور روایات فقهی شیعه پرداخته و چگونگی دستیابی به قراین تبیین کننده فضای صدور در عصر ائمه علیهم السلام می پردازیم.

دوره صدور روایات شیعی، بسی گسترده تر از روایات اهل سنت است و مدت زمانی در حدود ۳۴۲ سال (۱۳ سال قبل از هجرت تا سال ۳۲۹ هجری) را شامل می شود. بیشتر روایات فقهی نیز از امام باقر و امام صادق علیهم السلام صادر شده اند. نزدیک به هفتاد و پنج روایات فقهی شیعه از طریق صادقین علیهم السلام در اختیار ما قرار گرفته است.

از این رو، برای فهم فضای صدور روایات فقهی شیعه، بررسی فضای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دوران صادقین علیهم السلام ضروری است. بنا بر این، تنها نمی توان به روایات نبوی نزد اهل سنت بسنده کرد، بلکه باید به اقوال صحابه، تابعیان و عالمان متفاوت اهل سنت که در دوره ائمه، به ویژه در دوره صادقین علیهم السلام در سرزمین های مختلف می زیستند نیز مورد توجه شود.

شیعیان، در دوره حضور امامان اهل بیت علیهم السلام در مراکز گوناگون جغرافیایی زندگی کرده و

۱۵. الکافی، ج ۸، ص ۶۱؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۱۰؛ الاستبصار، ج ۱، ص ۳۱۰.

۱۶. صحیح البخاری، ج ۲، ص ۸۲؛ صحیح مسلم، ج ۳، ص ۴۱؛ سنن الترمذی، ج ۲، ص ۲۳۵. برداشت خلیفه دوم آن بود که اگر همراهان شخص تازه گذشته بر او گریه کنند، این عمل سبب عذاب شدن آن میت توسط فرشتگان عذاب خواهد شد؛ در حالی که این سخن با صریح آیه قرآن «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (سوره زمر، آیه ۷) معارض است و مسلماً مراد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آن نبوده است.

۱۷. الکافی، ج ۵، ص ۲۸۰ و ۲۹۳؛ معانی الاخبار، ص ۲۸۱؛ مستند ابن حنبل، ج ۵، ص ۳۲۷؛ سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۷۸۴.

۱۸. نهج البلاغه، نامه ۶؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۵۹، ص ۱۲۸. امیر المؤمنین علیه السلام در نامه به معاویه، بیعت مهاجر و انصار را با خود صحیح و نافذ شمرده و معاویه را از سرکشی بیم داده اند. ظاهر سخن آن است که بیعت مهاجران و انصار، رضایت و مشروعیت الهی را به دنبال دارد؛ در حالی که این سخن در مقام احتجاج و نه استدلال بیان شده و ناظر به باور عمومی و یا تبلیغات معاویه بر حقانیت خلفای اول و دوم است. بنا بر این، حضرت در مقام بیان قضیه حقیقی نبوده اند تا سخن اطلاق داشته و در بردارنده تأیید خلافت سه خلیفه پیشین باشد.

معمولاً در کنار اهل سنت - که اکثریت جامعه را تشکیل می‌دادند - می‌زیسته‌اند. از این رو، طبیعی است که بسیاری از پرسش‌های آنان برگرفته از فضای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی حاکم بر جامعه بوده و آن فضا نیز از آرای محدثان و فقیهان دیار آنان اثر پذیرفته باشد. فرهنگ فقهی، حدیثی اهل سنت در دو سده نخست در شهرهای گوناگون متفاوت بوده است؛ زیرا مذاهب چهارگانه اهل سنت (حنفی، مالکی، حنبلی و شافعی) پدید نیامده و یا فراگیر نشده بود. صحابه پیامبر ﷺ برداشت و یا آگاهی خود را برای مردمان دیار خویش بازگو می‌کردند. تابعیان و دیگر عالمان فقیه هر دیار نیز برداشت و رأی خود را با توجه به مبانی خاص خویش، بیان می‌کردند. طبیعی است که زاویه دید فقهایی که اهل رأی بوده و اعتنای کمی به روایات نبوی ﷺ داشتند؛ همانند ابوحنیفه (فقیه کوفه) و حکم بن عتیبه (فقیه بصره) با زاویه دید احمد بن حنبل و مالک بن انس (فقه‌های مدینه) - که تمایل به نقل‌گرایایی داشتند - متفاوت بوده است.

از این منظر برای دستیابی به فضای صدور روایات شیعی، افزون بر جست و جودر روایات فقهی اهل سنت، باید به فتاوا و آرای فقیهان سنی معاصر با امامان اهل بیت علیهم‌السلام نیز توجه شود.

فقیه بزرگوار شیعی، آیه الله حاج آقا حسین بروجردی (م ۱۳۴۰ ش / ۱۳۸۰ ق)، به این نکته، توجه فراوان داشته و قواعد و ضوابط پژوهش در این حوزه را تبیین کرده است. از منظر ایشان، مباحث فقه و حدیث اهل سنت، قرینه منفصل برای فهم روایات شیعه به شمار می‌روند.^{۱۹} از این رو، آشنایی با فقه اهل سنت و احادیث آنان را لازم دانسته و در درس فقه خویش، دیدگاه‌های عالمان اهل سنت را نیز نقل و ارزیابی می‌کردند. به گفته ایشان، در بسیاری از موارد، فقه شیعه و احادیث فقهی شیعه تقریباً حاشیه و تعلیقه بر فقه و فتاوی اهل سنت، محسوب می‌شود؛^{۲۰} زیرا فقه اهل سنت، بر جامعه و محیط صدر اسلام، حاکم بوده و

۱۹. رک: «مبانی و سبک استنباط آیه الله بروجردی»، ص ۲۴۵ به بعد.

۲۰. این سخن نیاز به تبیین و توضیح دقیق‌تری دارد. ظاهراً این جمله آن است که فقه اهل سنت، اصل و روایات شیعه حاشیه تلقی شده است؛ در حالی که مراد ایشان دقیق‌تر از این برداشت ظاهری است. اشاره آیه الله بروجردی به فضای صدور روایات فقهی با ویژگی‌ها و مختصات ذکر شده در ابتدای مقاله است. فضای عمومی جامعه تحت تأثیر فقه و فرهنگ اهل سنت بوده و در بسیاری از موارد، پرسش مردمان یا عالمان شیعه نیز از آن فرهنگ، باور و حکم بوده است.

از این رو لازم است ابتدا فضای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی حاکم بر جامعه معلوم شود و پرسش عالم شیعی و پاسخ امام علیه‌السلام با توجه به آن قرینه‌ها تحلیل و تبیین شود. از این رو، سخن ایشان نباید به معنای در حاشیه بودن فقه شیعه تلقی شود.

دیدگاه‌های آنان سبب پدید آمدن سؤال در ذهن عالمان شیعه شده است و آنان این پرسش‌ها را با ائمه علیهم‌السلام مطرح کرده‌اند.^{۲۱} یکی از اهداف نخستین طراحان کتابی با عنوان *جامع احادیث الشیعه توسط آیه الله بروجردی* نیز دستیابی به همین هدف بود که به دلایلی به سرانجام نرسید.

۲. شناسایی در ضبط روایات تقیه‌ای

شناسایی فضای صدور متون روایی شیعه، افزون بر پدیدآوری فهم برتر، سبب شناسایی علمی روایات تقیه‌ای نیز می‌گردد. در تبیین سبب صدور روایات تقیه و چگونگی شناسایی آن می‌گوییم:

فضای خفقان‌آلود دوران بنی امیه و بنی عباس، گاه موجب تهدید جدی جامعه شیعی می‌گشت. این تهدید، سبب می‌شد که گاه اهل بیت علیهم‌السلام برای حفظ کیان تشیع و جان و مال شیعیان و بویژه عالمان شیعی و یا مصون ماندن ناحیه امامت از خطرات، به گونه‌ای سخن گویند که در آن دوره خاص، آسویی متوجه ارکان شیعه نگردد و جامعه شیعی، به عنوان جامعه‌ای بی‌اعتنا به احکام شرعی مورد توجه توده مردم و حاکمان، معرفی نشود. از این رو، روایات اهل بیت علیهم‌السلام گاه جهت صدور خاص دارند و بیان‌گر حکم شرعی واقعی نیستند و یا مطالبی را مطابق با احکام و افکار عمومی اکثریت اهل سنت، بیان کرده‌اند. این گروه از روایات، با عنوان «روایات تقیه‌ای» شناخته می‌شوند و مربوط به دوره و زمان خاص هستند و طبیعتاً نسبت به همه دوره‌ها و زمان‌ها شمول و فراگیری احکام شرعی ندارند. به عبارت دیگر، قضایای حقیقی و دائمی محسوب نمی‌شوند و تنها به عنوان وظیفه شرعی برای مخاطب خاص در زمان و یا مکان خاص، صادر شده و در غیر آن شرایط، حُجَّت لازم را برای استناد ندارند.

شناسایی روایات تقیه‌ای، یکی از مهارت‌های مهم در اجتهاد و استنباط احکام شرعی است. عدم شناسایی و یا شناسایی نادرست، سبب می‌شود که اجتهاد، به بیراهه رود و حکمی غیر شرعی جای‌گزین حکم شرعی شود.

شناسایی آرای صحابه، تابعیان و اقوال عالمان معاصر با زمان صدور روایات اهل بیت علیهم‌السلام از این منظر، اهمیت بیشتری می‌یابد. روشن است که روایات امام علی، امام حسن، امام حسین و امام سجاد علیهم‌السلام ناظر به روایاتی است که در آن دوره، عالمان اهل

۲۱. رک: «مبانی و سبک استنباط آیه الله بروجردی»، ص ۲۴۵ به بعد.

سنت، بدان‌ها احتجاج می‌کرده‌اند. روایات اهل بیت علیهم‌السلام همچنین ناظر به اقوال صحابه و تابعیان، بویژه حاکمان پس از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و یا عالمان اولیه است؛ ولی به هیچ وجه، ناظر به فتاوی‌های مذاهب چهارگانه اهل سنت نیست؛ چرا که سرآغاز مطرح شدن اولین مذهب از مذاهب چهارگانه مشهور اهل سنت، یعنی مذهب حنفی، پس از سال ۱۲۰ هجری بوده است.

روایات فقهی شیعه، معمولاً برگرفته از روایات امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم‌السلام است. دوره امام باقر علیه‌السلام قبل از تولد و شیوع مذاهب چهارگانه بوده است. از این رو، نمی‌توان به جهت مشابهت روایت امام باقر علیه‌السلام با یکی از فتاوی‌های مذاهب چهارگانه یاد شده، آن را تقیه‌ای قلمداد کرد؛ همچنان که نمی‌توان فتاوی‌های شافعی (م ۲۰۴ق) را سبب تقیه‌ای شمردن روایتی از صادقین علیهم‌السلام قلمداد نمود.

عدم توجه به این نکته گاه سبب برداشت نادرست می‌گردد؛ مثلاً شیخ یوسف بحرانی که از افراد متبحر در حدیث (بویژه احادیث فقهی) است، روایاتی از امام باقر علیه‌السلام یا امام صادق علیه‌السلام را به جهت مشابهت با فتاوی‌های شافعی، حمل بر تقیه می‌کند،^{۲۲} در حالی که تقیه‌ای شمردن این روایات به سبب مشابهت با نظر شافعی صحیح نیست؛ زیرا شافعی در سال ۱۵۰ هجری و پس از دوره امامت امام باقر علیه‌السلام (سال‌های ۹۴-۱۱۴ هجری) و امام صادق علیه‌السلام (سال‌های ۱۱۴-۱۴۸ هجری) متولد شده است.

اهمیت شناخت فضای صدور حدیث و آثار شناخت آن، نیازمند نمونه‌های کاربردی است تا پژوهشگران با استفاده از آن، فضای صدور را بازشناسی کنند و به فهم برتری از حدیث دست یازند. مجله علوم حدیث در پی ارائه راهکارهای نظری و عملی برای دستیابی به ضوابط فرهنگ زمان صدور روایات و مصادیق عملی آن در حوزه‌های متفاوت است و از مقالات علمی در این حوزه استقبال می‌کند. اکنون در این مجال به یک نمونه عملی و نوپدید در این حوزه اشاره می‌کنیم که با هدف آشنایی بیشتر با فضای صدور روایات فقهی تدوین شده و جلد اول آن در سال ۱۳۹۱ منتشر شده است. مدارک فقه اهل السنه علی نهج وسائل الشیعه نمونه کاربردی مناسبی است که فضای صدور احادیث را فرا روی پژوهشگران قرار می‌دهد. این نمونه به احادیث فقهی اختصاص دارد، ولی الگوی مناسبی برای بازشناسی حدیث در موضوعات اعتقادی، اخلاقی و... است.

۲۲. رک: الحدائق الناضرة، ج ۳، ص ۲۵۸-۲۵۹؛ ج ۷، ص ۷ و ص ۹۶-۹۷ و ص ۳۴۵ و...

در باره کتاب مدارک فقه اهل السنة علی نهج وسائل الشیعة

توجه به نکات پیش گفته، پژوهش علمی در شناخت فضای صدور روایات فقهی را روشن و ضروری می‌سازد. پژوهشکده علوم و معارف حدیث، از سالیان گذشته در صد پی‌ریزی این طرح و انجام آن برآمده است. تاکنون دو جلد از این مجموعه گرانسنگ را آماده ساخته است.

این مجموعه، در پی ارائه روایات فقهی اهل سنت، همراه با آرا و نظریات صحابه، تابعیان و عالمان سده‌های اول و دوم هجری است که در درون خود، آرای بنیان‌گذاران مذاهب چهارگانه اهل سنت را نیز دارد.^{۲۳}

محدود کردن دامنه تاریخی (زمانی) تحقیق به دو بیست سال آغازین اسلام، از آن جهت است که اکثر قریب به اتفاق روایات فقهی صادر شده از اهل بیت علیهم‌السلام ناظر به فرهنگ این دوره‌اند و در سده سوم، شمار روایات فقهی اهل بیت علیهم‌السلام بویژه روایات ناظر به آرا و نظریات اهل سنت، فراوان نیست.

این مجموعه، مطابق با عنوان کتاب *وسائل الشیعة* و روایات ذیل آنها، تنظیم و مرتب شده است؛ به گونه‌ای که در کنار هم قرار گرفتن کتاب *وسائل الشیعة* و کتاب حاضر، جهت‌گیری‌ها و تناظر روایات را نسبت به یکدیگر تبیین می‌کند.

با انجام پژوهش مشخص شد که افزون بر اهداف اصلی طرح، فواید جانبی مهمی نیز از این مجموعه پدیدار می‌شود که برخی از آنها عبارت‌اند از:

۱. دفاع کلامی

تفاوت روایات فقهی اهل بیت علیهم‌السلام و آرای عالمان شیعه با مذاهب چهارگانه اهل سنت، گاه سبب تعریض برخی مخالفان به تفکر شیعی گشته است. این افراد با توجه به مشترکات مذاهب چهارگانه اهل سنت - بویژه در مواردی همانند نماز که در میان توده مردم شیوع دارد - مذهب شیعه را مذهبی متفاوت از مذاهب چهارگانه اهل سنت معرفی کرده و آن را شاذ می‌پندارند. جمع‌آوری روایات اهل سنت و آرا و اقوال صحابه، تابعیان و عالمان متقدم اهل سنت در سده‌های اول و دوم، پاسخگویی این شبهه است و به وضوح، این موضوع را تبیین می‌کند که مضمون روایات اهل بیت علیهم‌السلام، در دوره‌های نخست، در میان اهل سنت، مطرح

۲۳. ابوحنیفه (م ۱۵۰ق)، مالک بن انس (م ۱۷۹ق) و شافعی (م ۲۰۴ق) جزو عالمان سده دوم هستند. آرای احمد بن حنبل (م ۲۴۱ق) نیز به این گروه، اضافه شده است تا مجموعه از جامعیت لازم برخوردار باشد.

بوده و گاه شیوع داشته است؛^{۲۴} یعنی روایات نبوی مطابق با فقه شیعه، در جوامع حدیثی اهل سنت، گزارش شده‌اند و نظر بسیاری از صحابه و تابعیان، مطابق با احادیث شیعه و مخالف با نظر مذاهب چهارگانه اهل سنت بوده است و با عمل و عرف فعلی اهل سنت، مخالفت دارد.

می‌توان ادعا کرد که بیش از نود درصد فتاوی‌ای عالمان شیعه، در میان صحابه، تابعیان و عالمان سده اول و دوم هجری هم مطرح بوده و بدان فتوا داده شده است. از این منظر، مجموعه حاضر، از زاویه کلامی و دفاع از آموزه‌های شیعی نیز مورد توجه است؛ زیرا سبب مقابله با بهانه‌جویی معاندان گشته، زمینه دفاع منطقی و عقلایی از روایات اهل بیت علیهم‌السلام و اقوال عالمان شیعه را فراهم می‌کند.

۲. تقریب مذاهب

متون یکسان و وجوه مشترک در روایات، احکام و آرای فقهی در بین مذاهب اسلامی فراوان است که می‌تواند دستمایه تقریب بین مذاهب باشد. شناسایی متون مشترک روایی و همچنین فتاوی‌ای هم‌مضمون و نزدیک به هم در حوزه فقه، همچنین استدلال علمی و مقبول برای تبیین نقاط مشترک، به تقریب بین مذاهب، یاری می‌رساند. جمع‌آوری متون مشترک روایی‌ای^{۲۵} که ناظر به دوره قبل از شکل‌گیری و افتراق مذاهب‌اند، به عناصر محوری (وحدت در منشأ صدور، یگانگی در مصادر پایه و اتقان در مستندات اولیه) نظر دارد.

روشن است که مذاهب اسلامی، در موارد فراوانی نیز با هم اختلاف دارند؛ ولی تبیین نقاط مشترک میان مذاهب، به روح تقریب، کمک می‌کند. از این رو، تبیین و ابراز روایات مشترک در مصادر شیعه و سنی و توضیح مشابهت و همگونی احکام فقهی شیعه (حتی با یک یا دو قول از اقوال صحابه، تابعیان، عالمان سده‌های اول و دوم و فقیهان بنیان‌گذار مذاهب چهارگانه اهل سنت) نیز همدلی متدینان به مذاهب متفاوت را در جوامع اسلامی نهادینه می‌کند.

اختلاف میان مذاهب اسلامی، پدیده‌ای طبیعی و عادی است. این اختلاف، بویژه با

۲۴. برای نمونه، رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در تمامی سفرهای خود، نماز خویش را قصر خوانده‌اند و صحابه و تابعیان نیز گرایش به قصر نماز در سفر داشته‌اند، نه آن که مسافرا را مختیر در قصر و اتمام بدانند (رک: رساله فی صلاة المسافر).

۲۵. مراد از متون مشترک روایی، گزاره‌هایی است که با واژگان و چینش واحد و یا نزدیک به هم، در مصادر حدیثی شیعه و اهل سنت وجود دارد و هر یک از فریقین، آن الفاظ را از طریق مخصوص خود، روایت کرده‌اند.

توجه به تفاوت منابع معرفتی شیعه با منابع معرفتی اهل سنت، بیشتر جلوه می‌نماید؛ ولی تأکید بر وجود روایات یکسان و مشابه و وجوه مشترک فتوایی در میان مذاهب، پذیرش آرای مذاهب اسلامی را در میان پیروان هر گروه، افزایش می‌دهد.

۳. تبیین ظرافت‌های فقهی

غناى ویژه روایات فقهی شیعه، مرهون روایات فراوان راویان شیعی از صادقین علیهم‌السلام است. ظرافت‌های موجود در روایات فقهی صادقین علیهم‌السلام آن‌سان عظیم و ظریف است که اعجاب انگیز می‌نماید.

قرین شدن روایات شیعه با روایات و اقوال اهل سنت می‌تواند به درک غناى فقهی آرا و اقوال اهل سنت در دوره اولیه نیز منجر شود؛ زیرا روایات اهل بیت علیهم‌السلام ناظر به روایات اهل سنت اند و می‌توانند ظرافت‌های موجود در آنها را نیز تبیین کنند؛ همچنان که غناى تفریعی مذاهب اهل سنت (همچون مذاهب حنفی و شافعی) - که از مسائل و موضوعات فراوان مورد ابتلای حاکمیت و مردم سرچشمه می‌گرفت - در دوره‌های میانی تاریخ اسلام، بر غناى فقه تفریعی شیعه اثر گذاشت و در دوره شیخ طوسی فقه متأثر شیعی را به فقه تفریعی مبسوط تبدیل کرد.

قواعد و روش کار کتاب مدارک فقه اهل السنة

مجموعه معیارها و مقررات حاکم در گزینش و ترتیب مطالب و متون این مجموعه، از این قرار است:

۱. تلاش شده جامعیت روایات و آثار اهل سنت، در ذیل هر فرع فقهی، احراز شود. از این رو، در گزینش متون، تمایل به اخذ حداکثری روایات و آثار بوده است. بر این اساس، افزون بر عناوین مصادر احادیث فقهی اهل سنت، جست و جوی واژگانی روایات نیز مورد توجه بوده تا جامعیت متون احراز شود.

۲. با توجه به امکانات موجود، تلاش بر آن بوده است که تمام مصادر احادیث فقهی اهل سنت، در دامنه پژوهش قرار گیرند. مجموع مصادر مورد استفاده، حدود دویست مصدر حدیثی و غیر حدیثی و در بر دارنده بیش از هزار جلد است.

۳. این مجموعه، تنها از روایات اهل سنت تشکیل شده است تا اختلاط روایات شیعه و سنی پدید نیاید. از این رو، در آن، مصادر حدیثی شیعه مورد پژوهش قرار نگرفته‌اند. قرار گرفتن این مجموعه در کنار کتاب *وسائل الشیعة*، هدف اصلی پژوهش را تأمین خواهد کرد.

این مجموعه، اکنون و در آغاز مسیر نسبتاً طولانی خویش، نیازمند اظهار نظر و یاری فقیهان و فرهیختگان جامعه اسلامی است تا ضمن آسیب شناسی وضعیت فعلی، استفاده بهینه از گزارش های نقلی موجود در مصادر حدیثی شیعه و سنی را تسریع و تسهیل کنند. راه نمایی ها، اشکالات، انتقادات و پیشنهادهای عزیزان فرهیخته، بهترین هدیه ای است که نصیب این مجموعه می گردد. به یقین، چنین پیشنهادهای و انتقادهایی، در زمینه های: مبانی، روش ها و مصادیق که از سوی پژوهشگران و منتقدان ارائه می شود، در دستیابی سریع تر به هدف و تصحیح مسیر حرکت، اثرگذار است.

کتابنامه

- اسباب النزول، علی بن احمد واحدی نیشابوری،
- الاستبصار، محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ ق)، تحقیق و تعلیق: سید حسن موسوی خراسان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۳ ش.
- تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر (م ۵۷۱ ق)، تحقیق: علی شیری، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۵ ق.
- الحدائق الناضرة، محقق بحرانی (م ۱۱۸۶ ق)، قم: انتشارات جامعه مدرسین قم، ۱۴۰۹ ق.
- دعائم الاسلام، قاضی نعمان مغربی (م ۳۶۳ ق)، تحقیق: آصف بن علی اصغرفیضی، قاهره: دار المعارف، ۱۳۸۳ ق.
- رساله فی صلاة المسافر، دار الحدیث
- روضة الواعظین، فتال نیشابوری (م ۵۰۸ ق)، تحقیق و تقدیم: سید محمد مهدی موسوی خراسان، قم: منشورات شریف رضی.
- سنن ابن ماجه، محمد بن یزید قزوینی، تحقیق و ترقیم و تعلیق: محمد فواد عبد الباقي، بیروت: دار الفکر.
- سنن ترمذی، ترمذی، تحقیق و تصحیح: عبد الوهاب عبد اللطیف، بیروت: دار الفکر، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
- صحیح ابن خزیمه، ابن خزیمه، تحقیق و تعلیق و تخریج و تقدیم: محمد مصطفی الاعظمی، المکتب الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۲ ق.
- صحیح البخاری، بخاری، بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۲ ق.
- صحیح مسلم، مسلم نیشابوری (م ۲۶۱ ق)، بیروت: دار الفکر.
- علل الشرایع، شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)، تحقیق: سید محمد صادق بحر العلوم، نجف:

- مکتبه حیدریه، ۱۳۸۵ق.
- فتح الباری، ابن حجر (م ۸۵۲ق)، بیروت: دارالمعرفه، چاپ دوم.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی (۳۲۹ق)، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، تهران: اسلامیة، ۱۳۶۳ش.
- مسند احمد، احمد بن حنبل (م ۲۴۱ق)، بیروت: دار صادر.
- معانی الاخبار، شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۳۸ش.
- من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
- نهج البلاغه، گردآورنده: سید شریف رضی، تحقیق و شرح: صبحی صالح.
- «مبانی و سبک استنباط آیه الله بروجردی»، حسین علی منتظری، دو ماهنامه حوزه، ش ۴۳ و ۴۴، ص ۲۴۵ به بعد.
- «اسباب الحدیث النبوی فی التراث الامامی» السید حسن الحسینی آل المجدد، علوم الحدیث، رجب، ذوالحجّة ۱۴۱۸، شماره ۲، ص ۵۸ - ۱۰۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی